

му законів, важко сформулювати будь-які конкретні рекомендації сучасному законодавцю, який принципово визнає ідеї свободи, рівності і справедливості, але не завжди вміє втілити їх у законі»¹.

Суспільно усвідомленим стає нині факт, що однією з основних умов формування вітчизняного громадянського суспільства, надання процесу руху української державності стабільного правового і соціального характеру є організація державного правління на основі і за допомогою правових законів, тобто законів, які мають правовий вимір. В. Стефанюк слушно зазначає, що «доки право і закон не збігаються, доки діють несправедливі закони — правової держави немає»². Безумовно, це вимагає не просто жорсткого протиставлення права юридичному законів, а більш глибокого пізнання багатоаспектної природи права як основи новітніх юридичних знань, без яких і мови не може бути про ефективність сучасних вітчизняних законотворення і застосування. Нині необхідно усвідомлювати, що успадкований від колишнього радянського правознавства юридичний вимір права — це лише один із взаємопов'язаних підходів до дослідження багатоаспектної структури права як складного соціального явища, котре існує у сфері впливу багатьох як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, що так чи інакше впливають на механізм поведінки людини.

Надійшла до редколегії 02.09.04

О. Петришин, головний учений секретар АПрН України, академік АПрН України

Конфлікт та співробітництво як соціальне середовище права

Процес формування правової, демократичної, соціальної державності, конкретизований стратегією європейського вибору та

¹ *Лейст О. Э.* Сущность права. Проблемы теории и философии права. — М., 2002. — С. 259. Див. також: *Байтин М. И.* О современном нормативном понимании права // Ежегодник российского права. — М., 2000. — С. 215; *Його ж.* Сущность права. — Саратов, 2001. — С. 5.

² *Стефанюк В.* Верховенство права чи верховенство закону? Політико-правовий принцип поділу державної влади працює лише за умови взаємодії владних структур, а не їх конфронтації // Віче. — 2004. — № 2. — С. 20.

програмою адаптації законодавства України до загальновизнаних європейських стандартів¹, зумовлює нагальну потребу осмислення ролі права як актуальної реальності, що покликана стати атрибутом життєдіяльності суспільства та держави, сприяти становленню та ефективному функціонуванню інституцій громадянського суспільства, належному забезпеченню та захисту прав і основних свобод людини і громадянина.

Засади конституційного ладу щодо визнання людини, її інтересів та прав найвищою соціальною цінністю, відповідальності держави перед суспільством, спрямування державної діяльності на утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина, верховенства права, політичної багатоманітності, поділу влади не залишають сумнівів стосовно світоглядної орієнтації незалежної Української держави та національної правової системи. Втім, усі ці програмні настанови вимагають реалізації на рівні певних концепцій, що пов'язано з необхідністю подолання вітчизняним правознавством звичних уявлень про зміст та особливості правового регулювання у суспільстві, яке передбачає зміну акцентів у визначенні його чинників, засобів, механізмів та критеріїв ефективності.

Сьогодні процеси переосмислення правової дійсності активно стимулюються розробленням та ухваленням низки нових основоположних галузевих законодавчих актів, зокрема Цивільного, Сімейного, Кримінального та інших кодексів, які вже не можуть вписатися в традиційні канони вітчизняної теорії держави і права, оскільки значною мірою адаптували до свого змісту нові підходи, сучасне бачення ролі права в регулюванні відповідних сфер суспільних відносин, що сприяє наближенню нормативної основи правової системи до задекларованих Конституцією України гуманітарних цінностей.

Все більш впливовим чинником становлення національної правової системи України, орієнтації процесу правового регулювання на соціальні критерії ефективності стає сьогодні судочинство, зокрема активна діяльність Конституційного Суду України по здійсненню завдань конституційної юрисдикції, показові зміни в напрямках судової практики, спрямовані на підвищення ролі правосуддя у забез-

¹ Див: Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» // Голос України. – 2004. – 4 черв.

печенні реалізації норм Конституції України, утвердженні та захисті прав і свобод людини і громадянина¹.

Водночас процес правового регулювання суспільних відносин значною мірою продовжує відтворюватися правовою теорією та сприйматися суспільною свідомістю як однобічний, а тому й спрощений вплив державної влади на суспільство, право — лише як наказ держави, примусове знаряддя для силового забезпечення проведення певної політики, виключно засіб здійснення управлінських завдань. За цих умов функціонування правової системи *практично* зводиться до механізмів державно-правової регламентації суспільних відносин, не залишаючи простору для автономного регулювання, ініціативної діяльності індивідів та їх об'єднань за для реалізації своїх прав і основних свобод.

Як результат ухвалення того чи іншого закону розглядається у вигляді своєрідного підсумку права, по суті усього процесу правового регулювання. Згідно з цією логікою кількість законів може зростати, а їх ефективність — знижуватись. У свій час висловлювалась навіть пропозиція прийняти Закон про реалізацію законів. Що стосується практичного здійснення приписів правових норм, то воно знаходиться нібито за межами власне змісту права, а тому й безпосереднього інтересу правознавців, у всякому разі розглядається як таке, що має для юриспруденції похідний, вторинний характер. Відповідно й предмет теорії права за таких умов самообмежується сферою мислення, лише належного, яке може і не мати переходу в дійсність, практичне життя.

При дослідженні переважно проблем позитивного права (законодавства) практично йдеться лише про ментальні механізми розроблення і аналізу тексту законів та інших нормативно-правових актів, тому й правознавство — наука про місце та роль права у життєдіяльності людей, суспільства та держави практично зводиться до законодавства, що не є одним і тим же², адже закон є лише одним, хоча й звичним для правових систем романогерманської сім'ї, джерелом права. У цьому сенсі видатний російський філософ

¹ Див.: Чаюн М. Г., Кириченко Ю. М., Кидисюк Р. А. та ін. Правові позиції Конституційного Суду України в рішеннях і висновках (1997–2003 роки). — К., 2003; Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України. — Сімферополь, 1998.

² Див.: Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. члена-кор. РАН В. С. Нерсесянца. — М., 1999. — С. 147.

та юрист І. Ільїн цілком обґрунтовано констатує несаможиттєвий статус законодавства, оскільки воно за таких умов само не досліджує предмет, натомість підбиває стислі підсумки іншим самостійним наукам про право¹.

Через те не є випадковою оцінка поняття права у такому обмеженому розумінні недостатнім для побудови сучасної теорії права, пошук інших, більш адекватних інтегративній функції загальнотеоретичної науки основних правових категорій, серед яких пропонуються «дія права», «правове життя» чи «правотворчість»². Аргументи на їх користь зводяться до нагальної потреби подолання надмірної абстрактності вітчизняної юриспруденції та її наближення до практичних завдань шляхом урахування елементів творчої активності у праві, суб'єктом яких є людина, акцентуючи таким чином на антропологічній природі правової реальності. Проте, наприклад, щодо останньої категорії даний чинник пропонується брати до уваги обмежено, лише у процесі розробки законодавства.

Звичайно, будь-яке наукове пізнання можна характеризувати як самодостатнє у певному сенсі, але з другого боку не слід забувати й про те, що свою повноцінність теорія набуває тільки тоді, коли вона застосовується до актуальних питань практичного життя. Аксиоматичним ще з часів виникнення права є положення про те, що юриспруденція — це передусім сфера практичного освоєння реальності, а тому будь-які теоретичні розробки цієї тематики, хоча і різною мірою відповідно до місця в системі юридичної науки, мають орієнтуватися на певні соціальні очікування та знаходити практичне застосування.

Ігнорування багатofакторності чинників соціального розвитку, ролі соціальних суб'єктів, які наділені власними інтересами та свідомістю, їх активності, самоврядного потенціалу громадянського суспільства призводить до штучного звуження сфери правового регулювання. Результатом цього є відрив права від свого носія — активного суб'єкта, а тому й покладення на владу неадекватних її соціальному призначенню завдань, надмірна концентрація силового впливу в руках органів державної влади, що живить тенденції до авторитарних та бюрократичних методів вирішення будь-яких

¹ Див.: Ільїн І. А. Теория права и государства. — М., 2003. — С. 64.

² Див.: Брызгалов А. И. О некоторых теоретико-методологических проблемах юридической науки на современном этапе // Государство и право. — 2004. — № 4.

питань життєдіяльності суспільства, котрі розглядаються за цих обставин як єдино можливі та найкращі.

Таке уточнення предмета юриспруденції має спиратись на істотне оновлення методологічного арсеналу наукових досліджень у галузі держави і права¹. Найбільш адекватним щодо цього постає наукознавчий аспект, згідно з яким переосмисленню підлягають самі підходи до розуміння особливостей дослідницької діяльності у сфері соціальної реальності². Завданням цього напрямку, специфіка якого полягає в розгляді правової реальності під феноменологічним кутом зору³, є дослідження права як соціального явища, що виникає за умов правового способу соціальної регуляції⁴, застосування до юридичної сфери наукового інструментарію суміжних дисциплін — антропології як науки про людину, психології та соціології⁵. Як результат пізнавальні можливості сформованої на такій основі інтегративної правової концепції переважають усі інші, оскільки вона дає змогу на основі одного головного принципу пояснити найбільшу кількість правових явищ⁶, долаючи при цьому односторонність та полярність традиційних концептуальних підходів *та сформованих на їх основі наукових шкіл* — природного і позитивного права, історичної, соціологічної та психологічної тощо.

Проте цей підхід передбачає відмову від стереотипу сприйняття суспільства як такої форми суспільних відносин, принципів особливості якої зазвичай вбачались в її незалежності від свідомості та волі конкретних людей, а тому й практично — у відчуженості від них самих, їх безпосередніх життєвих інтересів. Звідси виникала досить парадоксальна ситуація — коли суспільство, яке складається з людей та відносин між ними, функціонує нібито абсолютно незалежно від цих самих людей та їх відносин, яким у такому випадку не залишається нічого іншого, крім «дійсно ізольованого існування».

¹ Див.: Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнародної наукової конференції. Харків, 13–14 грудня 2003 р. — Х., 2003.

² Див.: *Честнов И. Л.* Правопонимание в эпоху постмодерна. — СПб., 2002. — С. 6–8.

³ Див.: *Поляков В. А.* Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход: Курс лекций. — СПб., 2003.

⁴ Див.: *Четвернин В. А.* Введение в курс общей теории права и государства. — М., 2003. — С. 144.

⁵ Див.: *Мартышин О. В.* Общетеоретические юридические науки и их соотношение // Государство и право. — 2004. — № 7. — С. 7.

⁶ Див.: Коммуникативная концепция права: вопросы теории. — СПб., 2003. — С. 38 та ін.

Звичайно, кожний історичний період характеризується усталеними стереотипами сприйняття навколишнього світу, в тому числі у сфері пізнавальної діяльності, а тому й вказувати з позицій сьогоднішнього рівня розвитку науки на недосконалість певних світоглядних настанов минулого можна лише умовно. Однак більш результативним має стати ставлення до процесу формування методології пізнання як до певного розвитку пізнавальних здібностей людини та суспільства, що знаходяться у постійному русі, стані пошуку, який не може зупинитися.

Право за своєю природою є породженням суспільних відносин як певних взаємин між соціалізованими індивідами¹, не існує поза межами суспільства, критерієм його життєздатності може бути лише соціальна ефективність. Тому й одним із актуальних напрямків пристосування вітчизняного правознавства до потреб сьогодення має стати соціалізація юридичних знань², яка передбачає розгляд правової проблематики у більш широкому контексті — суспільства в цілому, а не лише системи державно-владних стосунків з приводу формування та реалізації державної влади. Держава з цієї точки зору виступає інститутом публічної влади в масштабах усього суспільства, своєрідною надінституціональною організацією³, особливість якої полягає в забезпеченні його цілісності шляхом централізації владно-примусового потенціалу всього соціуму. Однак не слід забувати й про те, що джерелом владно-примусової сили держави виступають інтереси і прагнення людей та їх об'єднань, на підставі яких вони вступають між собою у суспільні, зокрема правові, відносини.

Такий підхід дає змогу розставити акценти у проблематиці співвідношення держави та громадянського суспільства, які разом складають цілісний соціум, але виконують у ньому різні *ролі* — суспільство є основою державності, а державна влада — його

¹ Той факт, що людина живе серед інших людей, не є її примхою чи висновком, до якого вона дійшла з мотивів спільної користі. Людина за своєю природою — як фізичною, так і духовною — призначена для життя у суспільстві і стає людиною лише у результаті життя у суспільстві (див.: *Егоров С. Н.* Аксиоматические основы теории права. — СПб., 2001. — С. 52).

² Одним з перших у вітчизняній теорії права на соціальній природі права акцентував увагу М. Козюбра (див.: *Козюбра Н. И.* Социалистическое право и общественное сознание. — К., 1979).

³ Див.: *Гомеров И. А.* Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. — М., 2002. — С. 468—477.

функцією¹, важелем управління, який повинен йому служити, забезпечувати загальносоціальні потреби, насамперед стабільність та сталий розвиток. Лише на такому соціальному фундаменті народ може розглядатися реальним джерелом державної влади, який, будучи носієм суверенітету, прагне до утворення держави задля самозбереження та забезпечення свого ефективного розвитку.

Підсумком цього має стати розірвання замкнутого кола формальних юридичних понять та конструкцій, коли теорія права розуміється як така, що розвивається «із самої себе», виключно за рахунок узагальнення висновків галузевих юридичних дисциплін. Такий висновок ставив би під серйозний сумнів загальнотеоретичний статус цієї дисципліни саме як науки, насамперед її пізнавальні можливості та методологічну функцію відносно галузей правознавства.

Водночас це не повинно призводити до нехтування логічними способами конструювання моделей правової реальності, які знаходять свій зовнішній вираз у нормах права. Йдеться лише про подолання їх самодостатності з позиції пріоритету практичних проблем розвитку суспільства, оскільки право за цих умов розглядається як належне у процесі становлення, як таке, що стає частиною реальності. Тому право як соціальне явище є таким, що діє, поза цим норма залишається нереалізованим текстом, заявленим наміром, хоча й сформульованим у модальній формі. Разом з тим юриспруденція, як будь-яка інша соціальна наука, не може бути пасивним відображенням дійсності, має досліджувати її з точки зору як суцього, так і належного, того, якою вона (правова дійсність) є та може й повинна бути.

З урахуванням цього суспільство розглядається як сукупність активних індивідів, що мають суперечливі, але водночас й однотипні з іншими інтереси, які вони не можуть самостійно реалізувати, і тому єдиною можливим способом їх існування виступає соціальне спілкування (конфлікт та співробітництво) у формі стосунків одного з іншим та всіма іншими², тобто саме у публічній площині на підставі взаємного визнання певних прав і обов'язків, що робить індивідів соціальними та правовими суб'єктами³. Як ре-

¹ Див.: *Мамут Л. С.* Народ в правовому государстве. — М., 2000.

² Показовою з цього погляду є термінологія, що використовується у Конституції України 1996 р., для позначення суб'єктів прав та обов'язків — «кожний», «усі», «ніхто», «особа», «ті, хто» тощо.

³ Див.: *Максимов С. И.* Правовая реальность как предмет философско-правового исследования. — Х., 2000.

зультат у просторі такого роду відносин (на відміну від приватної сфери) складається соціальність — за своїм джерелом суб'єктивна та за формою існування об'єктивна реальність. У середовищі цих відносин формуються й певні правила поведінки людей як засновані на еквівалентності обміну діяльністю, покликані в подальшому виконувати роль відповідних її стандартів, норм, які за посередництвом інститутів отримують публічну значущість та гарантію. Соціальна реальність у цьому сенсі постає сферою взаємодії суб'єктів, опосередкованою певними нормами поведінки та інститутами.

Отже, змістовним чинником права виступають соціальні взаємини, засновані на суперечливих соціальних інтересах індивідів, які породжують конфлікт та співробітництво між учасниками суспільних відносин. Цей соціальний конфлікт мав в історії політичної та правової думки різноманітні інтерпретації: «війна всіх проти всіх» з акцентом на антагонізмі індивідів, «класова боротьба» з наголосом на суперечностях групових економічних інтересів, «повстання людини проти держави» тощо. Звідси робились різні висновки: про необхідність абсолютизації державної влади, відмирання держави, шкідливість та непотрібність держави, розподілу сфер впливу держави та приватних інтересів.

Таким чином соціальна обґрунтованість норми права полягає у взаємозалежному існуванні та взаємодії індивідів, які є учасниками соціальних взаємин, реалізуючи належну їм свободу в межах виправданої з позиції соціальної еквівалентності норми (міри)¹, проявом чого виступає повторюваність цих відносин². Однак еквівалентність як запорука відповідності соціальній реальності змісту того чи іншого правила поведінки (соціальна складова) для набуття статусу правової норми має бути раціоналізованою за посередництвом культурних цінностей — отримати обґрунтування доцільністю (правова політика), виправдання з позиції справедливості (етика права), загальний вираз за посередництвом тексту (логіка права), офіційне визнання та судову гарантію від можливих порушень за допомогою авторитету державної влади (позитивація права).

Наразі текстуальний вираз правила поведінки виступає не стільки власне джерелом права, скільки його формою, результатом

¹ Див.: Проблемы общей теории права и государства / Под ред. проф. В. С. Нерсесянца. — С. 162–178.

² На цій ознаці наголошує М. Цвік (див.: *Цвік М.* Про сучасне праворозуміння // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 4. — С. 10–11).

завершального аналітичного етапу формування його змісту, а тому й основним інформаційним ключем до його пізнання та реалізації. Правові тексти — підсумок об'єктивної та артикуляції усїєї системи соціальної взаємодії, внаслідок чого людина як соціальна істота отримує змогу існувати, спілкуючись з іншими, в межах правової культури, яка є частиною культури суспільства¹.

Тому права система як конкретний вимір соціальної реальності завжди має в собі, так би мовити, природжені риси тієї чи іншої ментальності — стереотипів світосприйняття, звичаїв, традицій, системи цінностей та способів інтелектуальної діяльності, формується та здатна функціонувати лише як певна національна права система. Відповідно й процеси глобалізації правової сфери не слід ототожнювати з механічним перенесенням певних політичних та юридичних конструкцій однієї країни на іншу без урахування особливостей національно-історичного розвитку тієї чи іншої спільноти та державності².

Безперечно, не слід применшувати й значущість публічно-владних атрибутів права. Спираючись на офіційне визнання, загальнообов'язковість, можливість примусової підтримки, право стає здатним до повноцінної реалізації свого соціального призначення як найбільш універсального та ефективного соціального регулятора, основного засобу вирішення суспільних конфліктів, примирення різноманітних соціальних інтересів, досягнення соціальної злагоди та компромісу. Зокрема, імовірність того, що в разі потреби право буде реалізовано за допомогою юридично впорядкованої процедури примусу, означає, що поряд з нормами, які безпосередньо регулюють поведінку людей, з'являються й інші норми, які зобов'язують правоохоронні органи вжити заходів для забезпечення дотримання цих «первинних» норм³. З цього погляду право кваліфікується не просто як справедливість або лише як примусовий засіб задля забезпечення силового впливу на суспільство, а як своєрідна примусова справедливість⁴, що спирається на органічне поєднання обох цих засад — етичної та владно-примусової.

¹ Див.: Коммуникативная концепция права: вопросы теории. — СПб., 2003.

² Див.: *Тацій В. Я.* Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнародної наукової конференції. Харків, 13–14 грудня 2002 р. — Х., 2003. — С. 5.

³ Див.: *Ципелліус Райнгольд.* Юридична методологія. — К., 2004. — С. 18.

⁴ Див.: *Хеффе О.* Політика. Право. Справедливість. — М., 1994. — С. 269–285.

Кожен з цих аспектів існування права є предметом окремого наукового дослідження, складає певний їх напрям — філософсько-правових, політико-правових, етико-правових, логіко-правових, позитивно-правових. Питання в іншому — актуальності того чи іншого напрямку дослідження правової реальності, яка зумовлена конкретною соціально-історичною та пізнавальною ситуацією. Саме сьогодні для юриспруденції настав період, коли вона повинна бути готовою «глянути на себе» нібито збоку, перевірити весь свій методологічний інструментарій для переходу на якісно новий щабель сприйняття правової дійсності¹.

Суспільні відносини є й тим реальним середовищем, у якому здійснюються правові норми — за посередництвом пізнання та оцінки їх змісту свідомістю конкретних суб'єктів, вольових актів їх поведінки, спрямованих на дотримання юридичних заборон, виконання юридичних обов'язків та використання прав, опертя на певні соціальні, зокрема державно-владні, інституції та механізми. Важливою тут стає теза про те, що для досягнення соціально значущого результату здійснення приписів правової норми не може бути відірваним від неї самої, її змісту², спрямованого на впорядкування соціальних відносин, організацію соціального спілкування індивідів на засадах унормування їх свободи та відповідальності, рівності та справедливості.

Таким чином, сутність права у запропонованому соціальному контексті має розглядатись у безпосередньому зв'язку з процесами соціалізації індивідів, демократизації політичного життя, активною участю громадян у процесі нормотворчості, зокрема з виявленням необхідності регулювання певних суспільних відносин, формуванням соціальних очікувань щодо спрямованості та змісту їх регламентації, обговоренням проектів законів та інших нормативно-правових актів і внесенням до них пропозицій, залученням громадськості до процесу реалізації та оцінки ефективності законодавства.

Рух у цьому напрямі має не тільки забезпечити розуміння юридичної проблематики як необхідної складової вирішення соціальних проблем, а й наблизити її до соціально-антропологічних кри-

¹ Див.: *Брызгалов А. И.* О некоторых теоретико-методологических проблемах юридической науки на современном этапе // Государство и право. — 2004. — № 4. — С. 17.

² Вперше у вітчизняній теорії права питання про право у технологічному вимірі поставив В. Горшеньов (див.: *Юридический процесс / Под ред. В. М. Горшенева.* — Х., 1985).

теріїв шляхом покладення в основу політичної та правової системи прав людини¹, яка поєднує у своїй активності власну суб'єктивність та об'єктивність навколишнього соціального світу, виразником якої є передусім норми поведінки. Саме у цьому полягає один із найвагоміших аргументів на користь пріоритетного розгляду проблем теорії права як більш наближеної до дослідження природи соціуму перед викладенням власне питань теорії держави, яка за таких умов набуває вигляду правової теорії держави.

Надійшла до редколегії 20.09.04

В. Смородинський, кандидат
юридичних наук (НЮА України)

Проблема систематизації функцій судової влади

Система функцій судової влади згідно зі змістом та напрямками судової діяльності містить у собі три групи функцій. Перша група (захист прав і свобод людини і громадянина, охорона конституційного ладу України) визначає спрямованість судового впливу, призначення судової діяльності. Друга група (правосуддя, судовий контроль, тлумачення Конституції та законів України Конституційним Судом України тощо) з урахуванням її самостійної значущості розглядається нами як похідна від першої, оскільки визначає легальну процедуру здійснення функцій першої групи. Третю групу складають функції, пов'язані із судовим управлінням.

Захист прав і свобод людини і громадянина в демократичній державі є, на нашу думку, провідною функцією судової влади, оскільки інші функції (правосуддя, судовий контроль, у тому числі конституційний) мають сенс передусім у розрізі здійснення саме цієї функції. У ст. 3 Конституції України проголошено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Порівняльний аналіз положень ст.ст. 3 та 55 Конституції України (про захист прав і свобод людини і громадянина судом) дає можливість зробити низку висновків.

¹ На соціальній природі прав людини обґрунтовано наполягає П. М. Рабінювич (див.: *Рабінювич П.* Права людини: діалектика універсалізації та урізноманітнення змісту й меж // *Вісник Академії правових наук України.* – 2002. – № 3. – С. 5).